

Клеопатра. Життя
Стейсі Шифф

Постать Клеопатри огорнута міфами. Вона увійшла в історію розпусною звабницею, супутницею двох видатних римлян – Юлія Цезаря і Марка Антонія. Але історію цієї єгиптянки писали чоловіки. Що про неї може сказати жінка? Стейсі Шифф спробувала по-новому поглянути на життя єгипетської цариці, показати її окремо від чоловіків і визначити, чи помилялись історики минулого.

Це ґрунтовне й цікаве дослідження життя Клеопатри, у якому авторка відокремлює правду від вигадки, а упередження від реальності. І перед читачем постає освічена, неймовірно багата, блискуча жінка, владна правителька великого Єгипетського царства.

Стейсі Шифф

Клеопатра. Життя

Copyright © 2010 by Stacy Schiff

© Є. Бондаренко, переклад з англ., 2021

© «Фабула», макет, 2021

© Видавництво «Ранок», 2021

* * *

I. Ця єгиптянка

Найцінніша людська риса – це розважливість у тому, чому варто або не варто вірити.

Евріпід

КЛЕОПАТРА, ОДНА З НАЙСЛАВЕТНІШИХ ЖІНОК, які коли-небудь жили на світі, правила Єгиптом протягом двадцяти семи років. Вона була втратила царство, повернула його, майже втратила знову, розширила кордони своєї імперії, нарешті втратила все. Богиня в дитинстві, цариця у вісімнадцять років, легендарна особистість одразу ж після смерті, вона навіть за часів свого життя була об'єктом здивування та поклоніння, пліток та легенд. На вершині

своєї могутності вона владарювала майже над усім східним узбережжям Середземного моря – і це було останнє велике Єгипетське царство, найвеличніше, ніж за будь-якого іншого єгипетського правителя. Якоїсь швидкоплинної миті Клеопатра тримала у своїх руках долю всього Західного світу. Вона мала дитину від жонатого чоловіка, ще трьох – від іншого чоловіка. Вона померла у віці тридцяти дев'яти років, за покоління до народження Христа. Життєва катастрофа міцно зцементовує репутацію, а кінець Клеопатри був раптовий і сенсаційний. Відтоді вона надійно закріпилась у нашій уяві. Багато хто говорив від її імені, включно з видатними драматургами та поетами, уже дві тисячі років ми вкладаємо слова в її уста. За своє посмертне життя, чи не найбільш насичене за всю історію людства, Клеопатрі судилося стати астероїдом, відеогрою, поширеним кліше, сигаретою, гральним автоматом, стриптиз-клубом, синонімом Елізабет Тейлор. Шекспір також доклав руку до цього безкінечного різноманіття Клеопатр. Якби ж то він тільки знав, що з цього вийде!

Та якщо Клеопатрине ім'я закарбувалося на віки, сам її образ лишається доволі розпливчастим. Нехай Клеопатра – одна з найбільш упізнаваних фігур в історії, але ми майже не уявляємо, який вигляд вона мала насправді. Її автентичним портретом може вважатися хіба що зображення на монетах, викарбуваних за її життя й, найпевніше, нею ж і затверджених. У пам'яті нашій Клеопатра залишилась із зовсім неправильних причин. Здатна, далекоглядна правителька, вона знала, як збудувати флот, придушити повстання, контролювати грошовий обіг, пом'якшити наслідки голоду. Один видатний римський воєначальник засвідчував також і неабиякі її здібності у військовій справі. Навіть у часи, коли жінка-цариця не була рідкістю, Клеопатра виділялася серед інших – єдина жінка-самодержиця античності, що немало відзначилась у політичному житті Західного світу. Вона була незрівнянно багатшою за будь-кого в Середземномор'ї. Вона також мала куди більшу повагу та престиж, ніж будь-яка інша жінка свого часу, про що принагідно було нагадано одному дратівливому царькові-суперникові, коли під час перебування Клеопатри при його дворі той забажав, щоб її забили (враховуючи її статус, це було просто неможливо зробити). У Клеопатриному роду теж не бракувало вбивць, і вона віддано трималася сімейної традиції, але, як для свого часу та місця, поводитися навдивовижу чемно. Та все ж для прийдешніх поколінь вона залишилась розбещеною звабницею – і це не останній раз, коли образ жінки непересічної і владної із часом перетворюється на безсоромно-спокусливий.

Як і кожне життя, що прислужилося поезії, життя Клеопатри було сповнене негараздів та розчарувань. Вона виросла серед небувалої розкоші, щоб успадкувати царство, що занепадало. Впродовж десяти поколінь її предки титулювали себе фараонами, хоча насправді Птолемеї були греками з Македонії, тож Клеопатра така ж єгиптянка, як і Елізабет Тейлор. Коли Клеопатрі було вісімнадцять, а її братові десять, їм дісталася країна з непевним майбутнім, та ще й обтяжена непростим минулим. Тринадцять сторіч відділяють Клеопатру від Нефертіті. Піраміди – до яких Клеопатра майже напевно приводила Юлія Цезаря – уже були вкриті графіті, полишеними рукою чужоземців. Сфінкс зазнав значної перебудови десь за тисячу років до того. Слава колись визначної імперії Птолемеїв встигла дещо потьмяніти. Сама ж Клеопатра дійшла до літ у світі, над яким нависла тінь Рима, котрий за часи її дитинства поширив своє панування до кордонів Єгипту. Коли Клеопатрі було одинадцять, Цезар нагадував своїм командирам, що хто не воює, хто не здобуває багатств і влади, той не римлянин. Дещо інакше про

це висловився один східний правитель, якому теж довелося зіткнутися з Римом на полі бою, і ці слова ніби вирок прозвучали і для самої Клеопатри: римляни мають вдачу вовків. Вони ненавидять великих царів. Усе, що в них є, отримано здирництвом з поневолених народів. Римляни простягали руку до всього й ладні були «все зруйнувати або загинути у спробі». Що це означає для останньої заможної країни в римській сфері впливу, неважко було здогадатися. Та поки що Єгипет, демонструючи неабияку спритність і вміння лавірувати на переговорах, здебільшого зберігав автономію. Втім, і Єгиптові теж не судилося залишитися осторонь хитросплетінь римської політики.

За нечувані для того часу гроші Клеопатрин батько забезпечив собі офіційний статус «друга і союзника римського народу». Його доньці довелося дізнатися, що замало бути другом цьому народові та його Сенатові, конче потрібною була дружба із римлянином, що наразі був наймогутнішим серед них. А за пізньої республіки, що дедалі більше скочувалась у темні громадянської війни, це було завданням дуже непростим. За життя Клеопатри конфлікти спалахували знову і знову, зводячи римських воєначальників у кривавому зіткненні, по суті, своїх нестримних особистих амбіцій, – і це непримиренне протистояння, цілком несподівано, двічі знаходило вирішення на єгипетській землі. Від кожного подібного пароксизму громадянської війни здригався й увесь середземноморський світ, змушений поспіхом коригувати і сторону, якій виявляти відданість, і напрямок, куди відправляти данину. Батько Клеопатри поставив на Помпея Великого, видатного римського полководця, і на його, здавалося, незгасиму щасливу зірку. Помпея було обрано за сімейного покровителя. Також Помпей вступив у громадянську війну проти Юлія Цезаря саме тоді, коли на іншому боці Середземномор'я Клеопатра сходила на трон. Улітку 48 року до Р. Х. Цезар завдав Помпееві нищівної поразки в Центральній Греції, Помпей утік до Єгипту, щоб знайти свою смерть на єгипетському узбережжі, йому завдали смертельного удару кинджалом і відтяли голову. Клеопатрі тоді йшов двадцять другий рік. Вона не мала іншого вибору, як запобігати ласки в нового володаря римського світу. Втім, вона робила це зовсім не так, як більшість підлеглих царів, імена котрих, що й не дивно, загубилися в історії. Наступними роками Клеопатра відчайдушно намагалася обернути невблаганну римську хвилю собі на користь, змінюючи, після Цезаревого вбивства, одних покровителів на інших, щоб остаточно зійтись із його протезе Марком Антонієм. З історичної перспективи доба Клеопатри видається тимчасовою передишкою для Єгипетського царства. Що ж до її власної історії, то вона, по суті, скінчилася, ще й не розпочавшись, – хоч, звісно, зовсім не так, як хотілося б єгипетській правительці. По смерті своєї цариці Єгипет став римською провінцією і незалежність повернув собі аж у двадцятому столітті.

Чи можна щось добре сказати про жінку, яка спала з двома наймогутнішими чоловіками свого часу? Можливо, але не тоді, коли голос епохи належав Римові. Клеопатра стояла на одному з найбільш небезпечних перехресть в історії – жінка і влада. Розумні жінки небезпечні, як застерігав ще Евріпід століттями раніше. А римському історикові нічого не заважало виставити юдейську царицю простою маріонеткою, аби – всього за шість сторінок – звинуватити її в нестримній, просто-таки непристойній жадобі владарювати. Але й куди більш невинний тип жіночого впливу не лишався непоміченим. У шлюбному договорі першого століття до Р. Х. наречена присягалася бути вірною та люблячою, щоб потому поклястися не додавати чоловікові до їжі чи напоїв різних любовних зел. Нам невідомо, кохала

Клеопатра Антонія чи Цезаря, але знаємо напевно, що вона крутила ними як хотіла. В очах римлян це мало такий вигляд, ніби вона «уярмила» їх обох. Хоча від самого початку це була гра «хто кого»: чари жіночої владності проти чоловічого обману. Коли дружину першого римського імператора Августа спитали, як їй вдалося отримати такий вплив на свого чоловіка, та нібито відповіла, що завдяки «беззастережній цноті, охоче виконуючи все, що тишить його, не втручаючись у жодні його справи, зокрема роблячи вигляд, що нічого не чує й не знає про його пасій, до яких він виявляє прихильність». Немає причин приймати цю формулу за чисту монету. До того ж і Клеопатра була виліплена із зовсім іншого тіста. Вона запросто могла, розважаючись зі своїм коханцем риболовлею під млосним александрійським сонцем, покепкувати з того, хто був наймогутнішим римським воєначальником.

Для римлянина аморальність і беззаконня були прикметними рисами грека. Тож Клеопатра була двічі підозрюваною: як уродженка культури, званої своєю «природною здібністю обманювати», і через своє александрійське місцезнаходження. Римлянин не міг відділити екзотичне від еротичного, а Клеопатра була втіленням чаклунського, алхімічного Сходу, свого сласного, нещирого краю, такого ж незбагненого й дивовижного, як і їхня чудо-ріка. Здавалося, лише раз зустрівшись із нею, чоловіки втрачали голову чи щонайменше круто змінювали свій життєвий шлях. Навіть Плутарх у біографії Марка Антонія не зміг роздивитися справжнього за уявним. Подібне ж враження вона справляє й на історика дев'ятнадцятого століття, котрий представляє її в момент першої зустрічі із Цезарем «шістнадцятирічною легковажною дівцею» (ту, яка була двадцятиоднорічною жінкою на рідкість цілеспрямованої вдачі). Схід кликав до себе оманливою піснею сирени ще задовго до Клеопатри – та що з того, адже й вона теж походила із п'яного краю сексу й надмірностей. Тож неважко зрозуміти, чому Цезар увійшов в історію, а Клеопатра перетворилася на легенду.

Наше бачення ще більше затьмарюється тим фактом, що римляни, які переповідали історію Клеопатри, не надто добре знали на своїй давнині. Це раз у раз впадає в око, коли читаєш їхні оповідання. Як і Марк Твен у приголомшливому, переповненому різними дивовижами Ватикані, ми інколи віддаємо перевагу копіям перед оригіналом. Так само й класичні автори – вони переказували старі оповідки, часто-густо компілюючи різні історії. Вони накинули Клеопатрі пороки інших нечестивих. Адже історія існувала для того, щоб її переповідати, і якомога барвистіше, при цьому не обов'язково точніше. В античних хроністів злодії неодмінно виряджаються в надто вульгарний пурпур, об'їдаються смаженими павичами, умашуються рідкісними мастилами, розчиняють дорогоцінні перли в кубках. І розбещена та жадібна до влади єгипетська цариця, і пірат, що не відає жалю, запам'ятовувалися завдяки «огидній нестриманості» своїх коштовних брязкалець. Беззаконня й розкіш йшли пліч-о-пліч, світ виблискував пурпуром та золотом. Не допомагало й те, що історія зливалася з міфологією, людське ріднилося з божественним. Світ Клеопатри був такий, де ви могли на власні очі побачити залишки Орфеевої ліри чи ж відвідати краї, де всім охочим показували яйце, з якого вилупилася Зевсова мати (таке було в Спарті).

Історія пишеться не тільки нащадками, але також і для нащадків. Ті, кого ми вважаємо своїми найбільш вичерпними джерелами, ніколи не бачили Клеопатру особисто. Плутарх народився через сімдесят шість років після її смерті (він творив у той же час, що і євангелісти Матвій, Марк, Лука та

Іван). Аппіана відділяє від неї більш ніж століття, Діона Кассія – понад два. Переказ про Клеопатру різниться від більшості жіночих історій тим, що чоловіки, які склали його, перебільшили роль цієї жінки – зі своїх власних причин – замість того, щоб викреслити її геть з історії. Зв'язок Клеопатри з Марком Антонієм був найдовшим у її житті, але із його суперником Августом виявився куди міцнішим. Йому судилося перемогти Антонія та Клеопатру. Щоб слава цієї перемоги була ще гучнішою, він виготовив для Рима таблоїдну версію єгипетської цариці: ненаситна, зрадлива, кровожерна, схилена на владі. Він гіперболізував образ Клеопатри до немислимих пропорцій, аби такою ж подати і власну перемогу – принагідно заретушувавши в цій картині свого справжнього ворога, колишнього свояка. Як наслідок – це ніби життєпис Наполеона, якби той вийшов з-під пера британця дев'ятнадцятого століття, чи ж історія Америки двадцятого сторіччя авторства Керманіча Мао.

На додачу до компанії аж надто упереджених істориків маємо й надзвичайно фрагментарний фактаж. Жодний александрійський папірус не зберігся. Із надземної забудови античного міста до нашого часу теж майже нічого не вціліло. Загалом маємо лише одне написане слово, що належить Клеопатрі. (У 33 р. до Р. Х. вона, або писар, підписала царський указ грецьким словом «гінесті», що означає «Нехай так буде».) Класичні автори не зважали на статистику, а інколи й на логіку також. Їхні перекази суперечать і одне одному, і самі собі. Аппіан легковажить деталями, Йосип Флавій безнадійний у тому, що стосується хронології. Для Діона Кассія витонченість стилю важливіша за точність. Лакуни в їхніх переказах трапляються настільки регулярно, що здаються навмисними, це скидається на змову. Як могло статися, що ми не маємо автентичного бюсту Клеопатри – і це в епоху, яка уславилася досконалістю портретних зображень? Цицеронові листи перших місяців 44 року до Р. Х. – коли Цезар і Клеопатра перебували разом у Римі – так і не побачили світ. Найдовша з грецьких тогочасних хронік чомусь замовчує цей буремний період. І важко сказати, чого нам не вистачає найбільше. Аппіан обіцяє більш розлого розповісти про Цезаря та Клеопатру у своїх чотирьох книгах з єгипетської історії, але ті не дійшли до нашого часу. Історія Тіта Лівія обривається за століття до Клеопатри. Про деякі конкретні деталі ми дізнаємось нібито зі слів її особистого лікаря, і то лише тому, що на них посилається Плутарх. Хроніка Квінта Деллія зникла, разом із сороміцькими листами, які Клеопатра начебто писала йому. Навіть Лукан, ніби бажаючи подратувати нас, несподівано обриває свою епічну поему на тому, що полишає Цезаря в оточеному Клеопатриному палаці на початку Александрійської війни. Тож за браком фактів їх місце швидко заповнюють міфи, ці бур'янці історії.

Порожні плями в історії становлять небезпеку, щоб зазвичай на їхньому місці ми вибудовуємо інші порожні плями. За браком справ державних ми залишаємося зі справами сердечними. Клеопатра, справжня цариця, що вільно розмовляла дев'ятьма мовами, досвідчена в політиці, дипломатії та мистецтві управління, ввічлива й харизматична, перетворилася на образ, неначе створений спільним зусиллям римських пропагандистів і голлівудських режисерів. То чого ж дивуватися, що їй довелося стати фірмовим знаком того, про існування чого ми і так завжди знали: сильної жіночої сексапільності. Клеопатрі просто не пощастило з часом. І не тільки тому, що історію Клеопатри писали вороги, – їй також не поталанило в тому, що Клеопатрине ім'я було в кожного на вустах саме в час, коли латинська поезія стрімко набирала сил. Клеопатра живе у віках у буквальному сенсі

мовою своїх ворогів. Утім, літературний вимисел на цьому не зупинився. Джордж Вернард Шоу, беручись розповідати про Цезаря та Клеопатру, серед інших джерел числить і власну уяву. Чимало істориків посилаються на Шекспіра, що й зрозуміло, хоч трохи схоже на те, якби ми слова актора Джорджа Скотта у ролі генерала Паттона приймали за дійсні генералові слова.

Щоб повернути образ справжньої Клеопатри, слід не тільки відшукати нові дані, але й зчистити нашарування застарілого міфу та заїждженої пропаганди. Вона була грецькою жінкою, історію якої взялися переказувати чоловіки, та ще й здебільшого імперські достойники, чие майбутнє належало Римові. Їхня історична методологія нам малозрозуміла. Вони рідко називають свої джерела, покладаючись переважно на переказ з пам'яті. За сучасними стандартами вони радше полемісти, апологети, моралісти, майстри сюжетних ходів і перелицьовування старих вигадок на новий лад. Єгипет Клеопатри, попри всю ерудованість, не породив жодного справжнього історика. Тож і читати ці тексти треба відповідно. Втім, хоч і небездоганні, це єдині джерела, які маємо. Немає загальної згоди щодо більшості основних деталей її життя, як і загальноприйнятої думки щодо того, скажімо, хто була її мати, як довго Клеопатра прожила в Римі, скільки разів вагітніла, де вони з Антонієм одружилися, що ж насправді сталося під час тієї битви, яка підвела ризику під її долею, і як саме вона померла. Працюючи над цією книжкою, я намагалася так само брати до уваги, хто був колишнім бібліотекарем, а хто – придворним пліткарем, хто дійсно цікавився Єгиптом, хто зневажав це місце і хто там народився, хто мав проблеми із жінками, хто писав із запопадливістю новоспеченого римлянина, хто хотів звести рахунки, чи потрафити своєму імператорові, чи відточити свій гекзаметр. (На Лукана я покладалася найменше. Цей римлянин з'явився на сцені раніше за інших, ще до Плутарха, Аппіана чи Діона Кассія, та був поетом, людиною емоцій.) Але навіть тоді, коли в переказах немає ані тенденційності, ані плутанини, вони однаково рясніють перебільшеннями. Ми вже встигли зазначити, що античність не знала простих, неприкрашених історій. Приголомшити уяву – ось їхня справжня мета. Я не намагалася заповнити лакуни, хоча місцями все ж складала до купи різні можливості. Те, що здається просто імовірним, залишається тут просто імовірністю – хоча погляди навіть на імовірності теж радикально різняться. Суперечливе ж залишається суперечливим. Здебільшого я також реконструювала і контекст, у якому відбувалися події. Авжеж, Клеопатра вбила своїх братів, але й цар Трод Великий також убив своїх дітей (аби потому тужливо називати себе «найнешаснішим із батьків»). І, як нагадує нам Плутарх, подібна поведінка була нормальною серед тогочасних владик. Красунею Клеопатра, цілком можливо, теж не була, але від її багатства – і її палацу – у римлянина справді могло відібрати мову. Все сприймається на одному боці. Середземномор'я зовсім не так, як на іншому. Цю картину вповні висвітлюють наукові дослідження останніх десятиліть щодо жінок античності, зокрема в елліністичному Єгипті. Я ж спробувала стерти наліт мелодраматичності з фінальних сцен Клеопатриного життя, який зводить навіть цілком притомні літописи до рівня мильної опери. Втім, інколи на передній план виходить і висока драма, і не без причини. Епоха Клеопатри – це доба грандіозних, заворожливих особистостей, від яких неможливо відвести погляд. Але епоха закінчується, найвеличніші актори раптово покидають сцену. І відтак світ руйнується.

ХОЧА МИ БАГАТО ЧОГО НЕ ЗНАЄМО ПРО КЛЕОПАТРУ, їй теж багато чого було невідомо. Скажімо, що живе вона в першому столітті до Різдва Христового або ж в елліністичний період, і те і те – пізніші концепції. (Елліністичний період розпочинається зі смертю Александра Великого у 323 році до Р. Х. і закінчується 30 року до Р. Х. зі смертю Клеопатри. Певно, найкраще цей період визначити як «грецький світ», у якому греки не відігравали ніякої ролі.) Також не відала того, що вона – Клеопатра VII, і на це теж було декілька причин, зокрема те, що в дійсності вона була шостою за рахунком Клеопатрою. Також серед її знайомих не було нікого, хто б звався Октавіан. Чоловіка, який здолав її, відібрав у неї царство, підштовхнув до самогубства й чи не найбільше прислужився до її посмертної слави, за народження звали Гай Октавій. У часи, коли той почав відігравати більш-менш помітну роль у житті Клеопатри, він уже волів зватися Гаєм Юлієм Цезарем, як його видатний двоюрідний дід (а разом і Клеопатрин коханець), який згадав внучатого небожа у своєму заповіті. Тепер ми знаємо його як Августа завдяки титулові, прийнятим лише через три роки по смерті єгипетської цариці. На цих сторінках він буде Октавіаном, адже серед двох Цезарів, як ведеться, завжди один буває зайвий.

З часів античності змінилася також і більшість географічних назв. Я слідувала цілком слухній методи Лайонела Кассона, віддаючи перевагу знайомому перед послідовним. Тож стародавній фінікійській Беріт у нас буде зватися по-сучасному Бейрутом, у той час як давньоєгипетське містечко Пелузій – якого більше немає, але зараз було б якраз на східних околицях Порт-Саїду, при самому вході в Суецький канал – залишатиметься Пелузієм. Так само я вчинила і з іменами, зупинившись на звичній для нас вимові античних імен замість транслітерації. Тож суперник Цезаря предстане як Помпей, а не Гнеус Помпеус Магнус, а права рука Цезаря зватиметься Марк Антоній, а не Маркус Антоніус. Ландшафт також здебільшого змінився: берегова лінія щезла під водою, болота пересохли, пагорби осипалися. Нинішня Александрія тепер куди більш положиста, ніж була за життя Клеопатри. Вулиці забули своє античне планування, й будинки вже не виблискують білим. Річка Ніл протікає тепер майже двома милями східніше. Але незмінними лишилася курява, в'їдливе морське повітря, пурпурові відливи александрійського неба на захід сонця. Примітно-незмінною залишається людська натура, незворотними – рушійні сили історії. Свідчення очевидців – разуче суперечними[1 – Як воно й було з незапам'ятної давнини: «Тож спроба упевнитися в цих свідченнях виявилася справою зовсім нелегкою, бо ж ті, хто були очевидцями кількох різних подій, не дали однакових свідчень про те ж саме, але переказували різне, залежно від своєї прихильності до однієї сторони чи ж іншої, або відповідно до свого пам'ятання», як саркастично зауважив ще Фулідід, майже за чотири століття до Клеопатри.]. Уже понад дві тисячі років міф виявляється сильнішим і живучішим за факт. Усюди, за винятком окремо вказаних місць, дати подані до Різдва Христового.

II. Мертві не кусаються

Яке рідкісне везіння – справжній дар богів – не бути обтяженим великою ріднею.

Менандр

ТОГО ЛІТА ВОНА ЗІБРАЛА ЗАГІН НАЙМАНЦІВ і стала табором у пустелі, під блискучим жаром сирійського сонця. Їй виповнився двадцять один рік, вона була сиротою і вигнанкою, що вже пізнала і рідкісне щастя народитися царською донькою, і його неодмінну супутницю – придворну інтригу. Звична до неперевершеної розкоші, небаченої серед інших царських дворів, вона змушена тепер перебувати за дві сотні миль від дверей з чорного дерева й оніксових підлог рідного дому. Уже цілий рік її домом можна було назвати хіба що цей намет серед порослої чагарником пустелі. У ці місяці, рятуючи своє життя, вона залишила позаду Середній Єгипет, Палестину та південь Сирії. Та ось настало літо, яке в цих краях не бувало без пилу та куряви, і вона витратила його на те, щоб зібрати військо.

Жінки в її роду були звичні й до цього, тож Клеопатра була готова зустрітися з ворогом, який виступив їй назустріч. У небезпечній близькості, рукою подати до її табору, неподалік від приморської фортеці Пелузій на східному кордоні Єгипту розташувалось військо з 20 тисяч солдатів-ветеранів: з армією, лише вдвічі більшою за цю, три століття тому Александр Великий пройшов ледь не всю Азію. Армія ця являла собою пістряве зібрання піратів і бандитів, вигнанців, злочинців і збіглих рабів, на чолі якої стояв її тринадцятирічний брат. Разом вони успадкували єгипетський престол. Вона відтіснила його від влади, а він вигнав її з країни, над якою мали правити спільно, як чоловік і дружина. Тепер у руках брата була фортеця Пелузія з її міцними стінами з червоної цегли, масивними півкруглими баштами двадцяти футів заввишки, де й закріпилася його армія. Її ж табір стояв далі на схід, на безлюдному узбережжі, серед спекотливого моря бурштинових пісків. Бій між двома арміями здавався неминучим, її становище – у найкращому разі безнадійним. І це останній раз за дві тисячі років, коли Клеопатра VII все ще залишатиметься поза сценою. Ще кілька днів – і вона увірветься в історію. Інакше кажучи, поставши перед невідворотним, вона спроможеться на неможливе. Йшов 48 рік до Р. X.

Ніби якесь «дивне безумство» тоді зависло над усім Середземномор'ям, розливаючись у повітрі, визріваючи зловісними прикметами, лихими передвістями та чутками, одна неймовірніша за іншу. Людей охопило якесь нервово збудження. Настрій змінювався від тривоги до піднесення, від радісної надії до відчайдушного страху, і все це за один день. Серед чуток навіть виявлялися правдиві. На початку липня Клеопатра довідалася, що громадянська війна в Римі – двобій, який зіштовхнув між собою непереможного Юлія Цезаря із нездоланим Помпеем Великим, – мала перетнутися із її власною війною. Ця новина не могла не тривожити. Римляни, наскільки було відомо Клеопатрі, завжди захищали єгипетських монархів. Своім тронем вони завдячували саме цій незламній силі, яка за кілька поколінь перебрала під себе більшість Середземноморського світу. Щодо Помпея, то він, скільки вистачало її пам'яті, був особливим другом її батька. Десятиліттями Помпееві, видатному полководцю, падала в руки одна перемога за іншою, на суші й на морі, він підкорював одну державу за іншою, в Африці, Азії і Європі. Клеопатра та її брат Птолемей XIII, що оце увівся на неї, були його боржниками.

Мине ще кілька днів, і Клеопатра довідається, що тебе може вбити як той, від кого очікуєш взаємну послугу, так і твій найближчий родич. 28 серпня

Помпей ступив на єгипетський берег біля Пелузію, рятуючись після нищівної поразки від Цезаря. Як ніколи йому потрібні були захист і допомога. Цілком слушно він розсудив, що може розраховувати на вдячність молодого царя, чію сім'ю він завжди підтримував і яка саме йому була зобов'язана царським престолом. Тож не було такого прохання, у якому б йому могли відмовити. Але три регенти, які фактично правили від імені юного царя – його вчитель риторики Теодот, командувач царською гвардією Ахілла та євнух Потін, який із вихователів маленького фараона спритно вибився в першого міністра, – вважали інакше. Це несподіване прибуття вимагало й непростого рішення, про яке вони гаряче сперечалися. Думки різнилися. Прогнати Помпея – зробити його своїм ворогом. Прийняти – мати своїм ворогом Цезаря. А от якби вони знищили Помпея, той не зміг би запропонувати підтримку Клеопатрі, до якої був прихильний. Або ж самому сісти на єгипетський трон. «Мертві не кусаються» – такою була порада ритора Теодота, який із усмішкою на вустах навів простий силогізм, що вони не можуть ні подружитися, ні посваритися з Помпеем. Він відправив римлянину вітальне послання та «поганенький човник». Помпей не встиг кроку ступити на берег, як на цьому ж мілководді неподалік Пелузія, на очах у всієї Птолемеєвої армії та самого малолітк-царя в пурпуровій мантиї, його вдарили кинджалом, а потім обезголовили[2 – Птолемеї XIII споглядав це убивство з берега і за свою участь у ньому удостоївся постійного місця в Дантовому дев'ятому колі пекла. Там компанію йому складають Каїн та Юда.]

Згодом Цезар спробував придумати якесь розумне пояснення цьому варварству. У скруті, визнавав він, друзі часто перетворюються на ворогів. З тим же успіхом міг зазначити й те, що у скруті вороги можуть порозумітись і стати друзями. Фараонові радники відтяли голову Помпею передусім для того, щоб догодити Цезарю. Бо хіба був кращий спосіб улестити беззаперечного господаря Середземноморського світу? За логікою трійці, це заразом остаточно спрощувало й ситуацію з Клеопатрою. У римській громадянській війні – а це було настільки непримиренне змагання, що радше скидалося не на збройний конфлікт, а на чуму, повінь, пожежу, – тепер вона мала вигляд прибічниць сторони, що програла.

Через три дні, по п'ятах свого суперника, у єгипетській столиці з'явився і Юлій Цезар. Він прибув суходелом із невеликим загonom, випередивши основні свої сили. Александрія, велична столиця, була обителлю лихослів'я, сумнівної моралі, незрівнянної продажності. Її мешканці говорили швидко, багатьма мовами й усі одразу, то було яскраве місто запальних натур і нестримних, екзальтованих умів. У ньому вже відчувалася буря, та Цезар був обережним у проявах радості щодо перемоги і надалі поводився стримано. Коли Теодот підніс йому відрубану три дні тому Помпееву голову, нажаханий Цезар мимоволі відвів погляд. Аж от на очі йому навернулися сльози. Певно, кілька сльозинок із них справді були ширі, адже колись Помпей був не тільки його союзником, але й зятем. Та якщо радники Птолемея сподівалися, що такий моторошний прийом допоможе спровадити Цезаря, то вони помилилися. І якщо Цезар вважав, що єгиптяни, вбивши Помпея, проголосували на його користь, то він теж помилявся, принаймні щодо жителів єгипетської столиці. Єгипетська земля зустріла його бунтами, де не було більш незваного гостя, ніж римлянин, особливо наділений атрибутами влади. Раз Цезар уже тут, то йому у кращому разі схочеться втрутитись у їхні справи. А в найгіршому – загарбати їхню країну й поневолити їх самих. Рим уже поновив на престолі непопулярного царя, який не придумав нічого кращого, ніж обкласти податками свій народ, аби розрахуватись із римськими боргами, яких

коштувало йому це поновлення. Александрійці ж не горіли бажанням задурно платити за царя, якого до того ж зовсім і не хотіли. Ставати римськими підданцями теж ніхто не бажав.

Цезар знайшов собі безпечний притулок у літній резиденції, що була частиною палацового комплексу Птолемеїв біля царських верфей у східній частині Александрії. Місто вирувало – бійки спалахували то тут, то там, і крики гучною луною котилися вуличними колонадами, та в самому палаці Цезарю нічого не загрожувало. Він поквапом послав за підкріпленням. Після чого одразу ж закликав до себе недружніх брата і сестру. Розсудити їхню суперечку Цезар уважав для себе справою честі, адже з десятків років тому саме вони з Помпеем підтримали їхнього батька. Рим був вельми зацікавлений у стабільному Єгипті, враховуючи чималий борг, який ще належало виплатити. Нещодавно Цезар пропонував це своєму суперникові, а тепер настав час ворожим сторонам «покласти край своїй непримиренності, покинути збройну боротьбу і більше не випробовувати долю». Нехай Клеопатра та її брат пожаліють і самих себе, і свою країну.

Запрошення до Цезаря означало, що Клеопатрі доведеться дещо пояснювати, а zarazом і дещо прорахувати. У неї були всі причини якнайшвидше з'явитися до нього й представити йому свою сторону, доки братові радники не встигли нашкочити їй. Та ворожа армія надійно перекрила їй усі шляхи в Єгипет – Птолемеї навіть не пробував розпустити військо, хоча Цезар запропонував йому це зробити. Вести своїх людей на захід, через золотисті піски, у напрямку кордону та високих башт Пелузії – значить ризикувати сутичкою. За однією версією, Клеопатра зв'язалася з Цезарем через посередника, та потім, вважаючи себе зраженою (при дворі її не любили), вирішила сама представити йому свою справу. Залишалося тільки придумати, як прослизнути через ворожі ряди, на той бік кордону, що добре охоронявся, у царський палац, оточений зусібіч повсталими александрійцями, потайки й не втративши життя. Клеопатра, яка даром влаштовувати помпезні вистави зажила собі невмирущої слави, у своїй найпершій та найважливішій політичній авантюрі мала стати непримітною. Досить цікаве становище навіть за сучасними мірками. Щоб вийти з небуття, щоб дати початок своїй власній історії, ця жінка мала тайком прокрастись у власний будинок.

Звісно, були й певні вагання. Плутарх розповідає нам, що «вона перебувала в розгубленості, як дістатися так, аби її не відкрили», аж допоки їй – чи комусь із її оточення, адже вона теж мала своїх довірених – спала на думку геніальна витівка. Вона потребувала вистави з перевдяганням. Їй потрібні були кілька на рідкість вправних спільників, одним із яких виявився відданий сицилійський служник на ім'я Аполлор. Між Синайським півостровом, де отаборилася Клеопатра, й палацом в Александрії, де вона зросла, лежала небезпечна трясовина, що кишіла мошкарю та різними кусючими кліщами. Ця болотиста рівнина не раз ставала в пригоді єгиптянам, захищаючи їх від вторгнень зі сходу. Назву вона дістала від своєї здатності поглинати цілі армії, що ці важкі піски робили із «зловісною підступністю». Військо Птолемея контролювало узбережжя, де зогнивало Помпееве тіло в наспіх викопаній могилі. Та найпевніший і найкоротший шлях на захід пролягав тоді не через ці заболочені розливи Пелузії, не морем уздовж берега, де б Клеопатра наражалася на небезпеку бути побаченою дозорцями чи потрапити в сильну протитечію. Тож цілком слушним видавався обхідний маневр: спочатку на південь, угору течією Нілу до Мемфісу, а потім знову до морського узбережжя, але це була подорож на вісім днів як

мінімум. Цей маршрут теж був не без своїх небезпек, річкою йшов жвавий рух човнів, який до того ж ретельно контролювався митниками. Та, вочевидь, Клеопатра все ж попливла каламутними водами Нілу, супроводжувана сильним вітром та зграями комахні, як це бувало в середині жовтня. А тим часом радники Птолемея стали дибки, отримавши запрошення Цезаря. Як сміє якийсь там римський полководець викликати до себе царя? Саме нижчий за рангом має просити про аудієнцію у вищого, про що добре відомо й самому Цезарю.

А тим часом Аполлодор, щойно засутеніло, тихцем направляв маленький двовесловий човен у східну гавань Александрії до самої палацової стіни. Ближче до берега стояла суцільна темрява, хоча з відстані низинний берег міста був освітлений його уславленим маяком, заввишки в чотириста футів, одним з див античного світу. Цей сяючий стовп стояв за пів милі від Клеопатри на острові Фарос, у самому кінці рукотворної дамби. Та навіть у сьйві маяка навряд чи б хто зміг розгледіти непримітного човняра. Коли Аполлодор причалив, Клеопатра залізла в здоровенний тук, конопляний чи шкіряний, де й випросталась на увесь зріст. Затим Аполлодор скатав тук, для надійності затягнувши шкіряним паском, та закинув на плече (до речі, це єдина деталь, яка вказує нам на зріст Клеопатри). Під тихий плескіт хвиль він рушив через палацовий двір, що являв собою комплекс садів, різнокольорових віл і портиків із колонадами, які протягнулися майже на милю – четверту частину міста. Це було місце, яке Аполлодор – який, напевно ж, не веслував човном аж від самої пустелі, а радше був стратегом повернення своєї цариці – знав дуже добре. На його плечі Клеопатра проминула палацову браму і потрапила до Цезаревого приміщення в палаці, який по праву належав їй. Це було одне з найдивніших повернень в історії. Багато цариць повертались із забуття, але Клеопатра – єдина, котра вийшла на історичну арену із грубого мішка на кшталт того, у якому зазвичай возили згорнуті сувої папірусу чи перевозили чималенький статок золотом. Утім, вона була майстринею всіляких трюків і перевдягань. Настане час, коли вона змовиться з іншою жінкою, що теж потрапить у небезпеку, щоб ту тайком винесли з її палацу в домовині.

Нам невідомо достеменно, чи вміст мішка виявився просто на очах у Цезаря. Хай як там було, малоймовірно, що Клеопатра з'явилась «велично» (як наполягає одне джерело), чи ж з голови до ніг усипана золотом та коштовностями (як натякає інше), чи ж хоча б більш-менш причесаною. Попри всі чоловічі фантазії, п'ять століть історії мистецтва та дві найвизначніші п'єси англійської літератури, вона була повністю одягнута, у довгій лляній туніці, обтислій і без рукавів. Їй була справді потрібна єдина прикраса, яку серед усіх єгиптянок мала право носити тільки вона: діадема, або ж широка біла стрічка, ознака монаршої влади в елліністичному світі. Навряд чи б вона стала перед Юлієм Цезарем без такої стрічки, пов'язаної через чоло з вузлом ззаду. А от у тому, що стосується Клеопатриного «знання, як привабити до себе кожного», свідчень уже не бракує. Усі знали, що варто хоч раз поспілкуватись із нею, щоб одразу ж підпасти під її чари. Для тогочасної аудиторії сама відчайдушна сміливість цього маневру – юна цариця несподівано з'являється у себе вдома, серед розкішних фресок царського палацу, куди самому Цезарю вдалося насилу потрапити, – уже була справжнім чародійством. Заднім числом можна додати, що поява ця стала шоком не тільки особистим, але й політичним. Немов блискавка вдарила тієї неповторної, трепетливої миттевості, коли дві цивілізації, які до того прямували кожна своїм шляхом, зіткнулися раптово й несподівано. Уславлений не тільки своєю інтуїцією, але й швидкістю,

Цезар був не з тих, кого легко було здивувати. Він завжди прибував раніше очікуваного і випереджав гінців, посланих повідомити про нього (за що й поплатився тієї осені, коли прибув у Єгипет раніше за свої легіони). Тож якщо його успіх можна здебільшого пояснити «швидкістю та несподіваністю його кроків», у всьому іншому він проявляв себе чітким і далекоглядним стратегом, що рідко втрачає самовладання, завжди наготові до всяких несподіванок і непередбачених обставин. Його нетерплячості судилося пережити його. До славнозвісного *Veni, vidi, vici* залишався ще цілий рік, але що це, як не панегірик результативності? Він настільки добре розумівся на людській натурі, що того літа перед вирішальною битвою наставляв своїх бійців не жбурляти, як зазвичай, дротики в повітря, а штрикати ними в лице своїх супротивників із лав Помпея. Самозакоханість ворогів, обіцяв він, виявиться більшою за їхню відвагу. І мав рацію: помпеянці прикривали обличчя й тікали. Протягом попереднього десятиліття Цезар долав неймовірні перешкоди й виявляв найнеймовірнішу звитягу. Він був не з тих, хто загравав з фортуною, але водночас відчував, що її таки варто підганяти. А ще належав до того роду авантюристів, які не проти влаштувати справжню виставу, дивуючись зі свого відвертого везіння. І от тепер він побачив перед собою споріднену душу, – принаймні в тому, що стосувалося винахідливості та сміливості рішень.

У всьому іншому юна єгипетська цариця мала небагато спільного з цим «підстаркуватим чоловіком, що переситився коханням» (Цезареві було п'ятдесят два). Його любовні перемоги були настільки ж легендарними та різноплановими, як і військові подвиги. За очі цього елегантного чоловіка з різкими рисами обличчя та сяючими чорними очима й випнутими вилицями прозвали – і перебільшенням була хіба що друга частина прізвиська – «чоловіком кожної жінки й жінкою кожного чоловіка». Щодо Клеопатри, то вона вже три роки була одружена із власним братом, який з усякого погляду був «хлоп'ям», у якого – навіть якщо б він досяг у свої тринадцять років статевої зрілості, що за античними мірками було малоімовірно, – увесь цей час на думці було хіба те, як позбутися її. Пізніші коментатори таврували Клеопатру як «нечисту дочку Птолемея», як «незрівнянну сирену», «розфарбовану повію», чия «розпуста дорого коштувала Римові». Навряд чи в цієї «цариці-повії», коли вона матеріалізувалася перед Цезарем у жовтні 48 року, міг бути бодай якийсь сексуальний досвід.

Було ще дещо, що розділяло цих двох: у голові в неї було лише одне – виживання, а не спокушення. Як наглядно продемонстрували радники її брата, прихильність Цезаря – це достойний приз. Тож їй конче потрібно було довести, що вона на його боці, а не того сімейного благодійника, чю кампанію вона підтримувала і обезголовлене тіло якого тепер зотлівало на середземноморському березі. За таких обставин навряд чи знайдуться причини вважати, що Цезар відчував до неї якусь прихильність. З його точки зору, молодий цар на чолі своєї армії та прихильність александрійців були кращою ставкою. Однак на руках Птолемея була Помпеева кров, тож Цезар міг припустити, що йому дорожче обійдеться в Римі союзництво з убивцями співвітчизника, ніж підтримка скинутої з престолу безпорадної цариці. Він уже давно збагнув, що «всі люди куди завзятіше виступають проти своїх ворогів, ніж допомагають своїм друзям». Тож принаймні на початку Клеопатра завдячувала своїм життям радше неприязні Цезаря до її брата та відрази до порадників юного Птолемея – ці явно були не з тих людей, яким довіряють гроші, – ніж якимось своїм чарам. А ще їй просто поталанило з Цезарем. Як зазначає один літописець, інший чоловік міг узяти її життя за життя

Помпея. Тепер уже Цезар так само відтяв би голову їй, і вони з египтянами були б квити.

Та римський полководець загалом мав м'яку вдачу. Той, хто запросто міг покласти на полі брані десятки тисяч, не менш уславився й проявами поблажливості навіть до найгірших ворогів, до деяких навіть двічі. «Не було нічого більш любого його серцю, – стверджує один із його воєначальників, – ніж милувати тих, хто просив його про милість». Тож нічого дивного, що перший номер у цьому списку посіла одна відчайдушна, красномовна прохачка царського роду. До того ж у Цезаря були й власні причини дослухатися до неї: замолоду він і сам був утікачем. Він теж наробив чимало політичних помилок. Тож хоча рішення стати на бік Клеопатри могло бути цілком логічним на той момент, воно привело до одного з найризикованіших поворотів його кар'єри. Коли він зустрів Клеопатру, та відчайдушно боролася за своє життя. Тієї пізньої осені життя їх обох було поставлене на карту. Наступні кілька місяців Цезар витримував облогу, відбиваючи удар за ударом від спритного та винахідливого ворога, що напосів на полководця з твердою рішучістю дати йому вперше в житті скуштувати справжньої партизанської війни, у місті, якого він не знав і де значно поступався силами. Тож до певної міри саме Птолемей з александрійцями спричинилися до того, що лисуватий, загартований у битвах вояк і спритна молода цариця, яким довелося відсиджуватися в палаці за наспіх зведеними барикадами упродовж шести виснажливих місяців, швидко зблизилися як союзники – зблизилися настільки, що на початку листопада Клеопатра зрозуміла, що завагітніла.

УЖЕ ДАВНО ПОМІЧЕНО, що за кожним багатством криється злочин. Птолемеї ж були неймовірно, казково багатими. Вони походили не від єгипетських фараонів, чие місце тепер займали, а від войовничих, загартованих простим життям македонян (суворий край суворих чоловіків, як попереджав ще Геродот), які дали людству Александра Великого. А вже Птолемей, найбільш підприємливий з його воєначальників, що був йому також за придворного дегустатора, а ще другом дитинства і, за деякими переказами, далеким родичем, за кілька місяців по Александровій смерті заявив права на Єгипет. Чи не найпершим проявом їхньої сімейної здібності до ефектних дійств стало викрадення Птолемеєм тіла Александра. Його саме доправляли в Македонію. Та чи не буде, розсудив юний Птолемей, перехоплюючи поховальний кортеж, з нього більше користі для Єгипту, а передусім для Александрії, якраз для того міста, яке славетний полководець сам і заснував всього кілька десятиліть тому? Туди його й завернули, щоб помістити в золотий саркофаг і виставити в самому центрі міста як дорогоцінну реліквію, талісман, рекламу та страховку. (Уже в дитинстві Клеопатри цей саркофаг був чи то алебастровим, чи то скляним. Через брак грошей двоюрідний дід Клеопатри проміняв його оригінал на військо. Підміна ця коштувала йому голови.)

Віднині легітимність династії Птолемеїв опиратиметься на цей досить примарний зв'язок із цією найбільш міфологізованою постаттю античного світу, на яку рівнятимуться всі честолюбці, Александрову туніку приміряв на себе Помпей, а Цезар, порівнюючи його звершення зі своїми, не міг втриматися від сліз. Культ Александра Великого пронизував усю античність. Його образ так само сильно хвилював уяву римлян, як і нащадків його соратника Птолемея. Чимало хто з єгиптян виставляв статуї Александра на найвиднішому місці в оселі. Легенда про нього була настільки сильною, – а історіографія першого століття настільки доморощеною, – що не забарилася

ще й така версія, ніби Александр походив від єгипетського чародія. Вже дуже скоро казатимуть, що він – прямий нащадок фараонів. Як і всі харизматичні зайти, Птолемеї мали дар перекроювати історію[3 – І не тільки вони. За одним із джерел, сам Александр Македонський запитував відомого оракула про своє походження – цілком очікувано, якщо твою матінку підозрюють у зв'язку зі змієм. Входячи в храм, цар завбачливо залишив почет за дверима, а оракулові пожертвував чималеньку суму заздалегідь. Вийшовши від нього, він оголосив пророче слово: Александр – син Зевса.]. Не зрікаючись свого македонського походження, засновники нової династії обзавелися й минувиною, що мала б становити підґрунтя їхнього нинішнього статусу, свого роду античним еквівалентом родового герба «на замовлення». Втім, це була правда – Птолемеї походив зі знатного македонського роду, що вже було синонімом високої драми. Хай там як, але ніхто в Єгипті не вважав Клеопатру за родиму єгиптянку. Навпаки, вона походила з роду злопам'ятних, надокучливих, метких, а часом навіть схиблених розумом македонських цариць того самого роду, що й цариця Олімпія з четвертого століття до Р. Х., головним вкладом якої у світову історію був її син, Александр Великий. Все інше було суцільним душоубством.

Якщо за межами Єгипту Птолемеї пов'язували себе з легендою, що оточувала Александра Великого, то всередині країни їхня легітимність походила від сфабрикованої спорідненості з фараонами. Цим виправдовувалася практика шлюбів між рідними братами й сестрами, що сприймалася як єгипетський звичай. Серед македонської аристократії був наглядний прецедент, коли рідну сестру вбивали, але жодного – коли з нею одружувалися. Не було навіть грецького слова, що означало інцест. Птолемеї довели цю практику до крайнощів. З близько п'ятнадцяти сімейних шлюбів принаймні десять були союзами між братом і сестрою. Ще двоє чоловіків із царської династії одружилися на племінницях чи двоюрідних сестрах. Можливо, вони робили це ще й для того, аби спростити собі життя. Шлюб усередині родини зменшував як кількість претендентів на престол, так і докучливих родичів і свояків. Заодно відпадала й проблема, як підібрати підхожу дружину в чужинських краях. Це також неабияк підсилювало культ царственої родини, тільки підносячи рід Птолемеїв на недосягну височину. І якщо житейські розрахунки робили внутрішньосімейний шлюб привабливим, то посилення на божественну спорідненість новоспеченої династії фараонів – ще один елемент вигаданого родоводу – виставляло його в цілком прийнятному світлі. Адже і єгипетські, і грецькі боги одружувалися на братах і сестрах, хоча можна було сперечатися, що Зевс та Гера являли собою бездоганний взірець для наслідування.

Якихось спадкових фізичних вад ця практика не викликала, зате з часом родове дерево Птолемеїв стало скидатися на захарашений куш із переплетеним віттям. Певно, батьки Клеопатри були рідними братом і сестрою, тож вона мала тільки одних діда та бабу. До того ж ця пара також були дядьком і племінницею. А якщо ви виходили заміж за свого дядька, як Клеопатрина бабця, то ваш батько також доводився вам і дівером. Хоч перехресні шлюби були покликані скріплювати родину, вони мали парадоксальний ефект. Престолонаслідування стало вічною кризою для Птолемеїв, котрі отрутою й кинджалом тільки погіршували стан справ. Шлюб усередині родини допомагав нагромаджувати багатство та владу, але й надав нового змісту сімейному суперництву, ще більш прикметному серед родичів, котрі звично долучали до своїх титулів ще й просякнуті доброзичливістю епітафії. (Офіційно Клеопатра та її брат, від якого вона рятувалася втечею, іменувалися «теі

неї філадельфі», тобто «нові боги, поєднані у любові брат і сестра».) Навряд чи в її роду можна було знайти когось, хто б не вкоротив віку комусь із родичів, не була винятком і Клеопатра VII. Птолемеєм I одружився зі своєю напівсестрою, яка змовилася проти нього зі своїми синами, двох з яких він убив. Їй першій ще за життя почали поклонятися як богині, на чие царювання припала золота доба династії Птолемеїв. Був іще один побіжний наслідок внутрішнього шлюбу: на краще чи на гірше, але царівну з роду Птолемеїв це підносило на найвищий щабель влади. Рівні щодо всього своїм братам і чоловікам, попередниці Клеопатри знали собі ціну й наполегливо брали своє від життя. Птолемеї не балували майбутніх істориків розмаїттям імен: усі жінки царського роду були Арсиної, Береніки або Клеопатри. Розрізнити їх куди легше за їхніми злодіяннями, ніж іменами, хоча традиція залишилася непорушною і для цариць-правительок. Усі ці численні Клеопатри, Береніки та Арсиної труїли чоловіків, убивали братів і знищували всіяку згадку про своїх матерів – аби потім ушанувати пам'ять забитих родичів величними монументами.

Поколіннями царська родина віддавалася, як скажуть потім, «оргії здириництва та вбивства», що жахала навіть за кольористими македонськими мірками. Виділитись у такому сімействі було непросто, та Птолемею IV це вдалося. Він правив у часи розквіту імперії, що припали на кінець третього століття, і відзначився тим, що вбив дядька, брата й матір. Придворні полегшили йому справу з дружиною, бо ж отруїли її самі, щойно та привела на світ спадкоємця. Знову і знову матері посилали війська на синів. Сестри починали війни проти братів. Прабаба Клеопатри розв'язала одну громадянську війну проти своїх батьків, іншу – проти дітей. Та найбільше діставалося майстрам, які висікали урочисті надписи на монументах: їм доводилося виявляти неабияку спритність серед усіх цих інавгурацій та умертвінь, які ставалися майже одночасно, а також і з календарною круговертю, бо ж літочислення починалося знову із кожним новим царюванням, що разом супроводжувалося і зміною титулу нового правителя. Не встигали вони висікти одні ієрогліфи, як династичні війни вибухали з новою силою й доводилося починати все спочатку. Свого часу мати Береніки II «позичила» в неї чоловіка-іноземця, за що двоєженець поплатився життям, про що подбала сама зневажена дружина (яку потім спіткав такий самий кінець). Не менш помітною серед інших жінок була двоюрідна прабаба Клеопатри, що царювала в другому столітті. Клеопатра III була водночас дружиною і племінницею Птолемея VIII. Той згвалтував її, коли та була ще підлітком, хоч і був одружений з її матір'ю. Царствене подружжя нерідко сварилося. Птолемеєм убив їхнього спільного чотирнадцятирічного сина, розрубав на шматки й наказав віднести скриню з розрубаними частками тіла під палацові ворота саме напередодні царициних уродин. Та не забарилась із помстою, виставивши на загальний огляд ці рубані частки. Гнів александрійців не мав меж. Та куди більш дивним було те, що сталося потім: минуло з десяток років і подружжя помирилося. Наступні вісім років Птолемеєм VIII царював, маючи при собі двох цариць, чвари між якими не припинялися [4 – Зважаючи на дуже ушільнену генеалогію, Птолемеєм VIII був тричі прадідом Клеопатри – і двічі її прапрадідом.]

Здавалося, членам царської династії ніби на роду було написано прийняти смерть від рук владного родича, а сама ця сімейна різанина з часом стала мати вигляд якогось атрибуту верховної влади. Дядько Клеопатрин убив дружину, тим самим позбавивши життя свою мачуху (і напівсестру). Але тут він схибив, не врахувавши, що із царственного подружжя саме їй симпатизував

міський люд. Його, що поцарював усього якихось вісімнадцять днів, роздерла розлючена юрба. На цьому у 80 році до Р. Х. після двохсотлітнього свавільства перервався рід прямих нащадків Птолемея. Треба було якнайшвидше знайти престолонаслідника, а надто з оглядкою на Рим, чия зоря вже сходила на горизонті. Отож із Сирії викликали Клеопатриного батька Птолемея XII, куди його спровадили двадцять три роки тому, подалі у безпечне місце. Неясно, чи там він проходив виховання саме як майбутній правитель, але безсумнівно, що його кандидатура була єдиним більш-менш придатним варіантом. На підкріплення свого божественного статусу та зв'язку з Александром Великим він почав титулуватися «новим Діонісом». Та в александрійців – які завжди цінували чистоту династії, попри головоломну мішанину цілком сфабрикованих родоводів, – для нього знаходилося лише одне з двох імен. Для них Клеопатрин батько був або «байстрюк», або «Авлет», тобто сопілкар, адже любляв грати на флейті – античному різновиді гобоя. У цей інструмент він вкладав пристрасті не менше, ніж у справи державні, шкодуючи лише через те, що поціновувачками його музичних талантів були хіба що другорозрядні куртизанки. Ці музичні екзерсиси ніяк не утримали його від кривавої бані, що вже увійшла в сімейну традицію, але здебільшого тому, як слід зазначити, що обставини не залишали йому іншого вибору. (Над ним не тяжіла необхідність вбивати свою матір, адже та була не царського роду. Найімовірніше, вона походила від македонської придворної знаті.) Та хай там як, непогамовна рідня виявилася не найбільшою проблемою, з якою Авлету довелося розбиратися.

Тож молода жінка, що нині разом із Юлієм Цезарем опинилася в обложеному царському палаці в Александрії, не була єгиптянкою, як і, в історичному плані, фараоном. Навряд чи доводилася ріднею Александру Великому, та й до Птолемеїв належала не цілком, хоча з обох сторін достеменно походила від македонської аристократії. Ім'я, як і родовід, цілком свідчило про її гордовитий македонський рід. «Клеопатра» по-грецьки означає «слава її батьківщини»[5 – У родині Александра Македонського були дві Клеопатри, друга дружина батька і сестра, молодша за нього на два роки. Обидві загинули від рук близьких родичів.]. Вона навіть не була Клеопатрою VII, якою її, власне, і пам'ятатимуть у подальшому. За такої змордованої сімейної історії цілком могло статися й так, що хтось і колись просто втратив лік царським персонам.

Ця дивна й страхітлива історія династії Птолемеїв не повинна затулити дві речі. Якщо всі ці Береніки та Арсиної жорстокістю не поступалися своїм чоловікам і братам, то це значною мірою тому, що вони мали в руках величезну владу (за традицією вони продовжували посідати друге місце поряд з цими чоловіками та братами, але Клеопатра знехтувала цією традицією). Навіть і без матері-регентші в Клеопатри було чимало попередниць, жінок-правительок, які зводили храми, будували флоти, вели військові кампанії й разом зі своїми чоловіками-співправителями володарювали над Єгиптом. Загалом вона мала взірцем для наслідування куди потужніші жіночі особистості, ніж будь-яка інша цариця в історії. Чи було це наслідком загального виснаження чоловічої лінії в її родині, як про те стверджували, залишається неясним. Адже були всі причини для такого виснаження і в жінок. Але видатними серед тих поколінь, що безпосередньо передували Клеопатрі, – принаймні в тому, що стосується бачення, амбіцій, інтелекту, – були винятково жінки.

Більш того, Клеопатра виросла у країні, що могла похвалитися виключним статусом жінки в суспільстві, яка була захищена перед законом, як і чоловік. Ще задовго до її часу, і навіть за століття до прибуття Птолемеїв, єгиптянки мали право самим вибирати, з ким брати шлюб. Із часом їхня свобода навіть зростає до рівня, не баченого в античному світі. Вони отримували спадок нарівні з чоловіками й володіли власністю незалежно від них. Заміжні жінки не підкорялися своїм чоловікам. У них було право розлучатися, вони мали підтримку після розлучення. Доки посаг після розриву не було повернуто, жінка могла на свій розсуд вирішувати, у якому домі залишатися. Те, що належало їй, було їй по праву. Гуляка-чоловік не міг розтринькати того, що було не його, а жінчине. Закон теж стояв на боці дружини та дітей, якщо чоловік поведився з ними негідно. Римляни немало дивувалися з того, що в Єгипті новонароджених дівчаток не покидали помирати, а виходжували, як і хлопчиків, – обов'язком римлянина було виростити тільки первонароджену дочку. Єгиптянки й одружувалися пізніше, ніж це було заведено в сусідніх народів, – тільки половина з них виходили заміж у Клеопатриному віці. Жінки давали грошові позики й керували вантажними баржами. Вони служили жрицями в храмах місцевої релігії. Вони позивалися в суді й наймали флейтистів. Дружина, вдова чи розлучена, єгиптянка володіла виноградниками, винарнями, майстернями з виробництва папірусів і парфумів, кораблями, млинами, рабами, садибами та верблюдами. У Єгипті часів Птолемеїв щонайменше третина власності перебувала в жіночих руках.

Такі звичаї в очах іноземців настільки йшли проти природного стану речей, що життя єгиптян здавалося їм якоюсь приголомшливою дивовижкою. Та водночас усе це мало вигляд такої природної для цієї країни, чия велична, життєдайна річка текла ніби задом наперед, із півдня на північ, утворюючи Верхній Єгипет на півдні цієї землі, а Нижній Єгипет – на півночі. Немовби ще більше заперечуючи закони природи, Ніл розливався влітку й повертався у береги зимою, а єгиптяни жали свої лани у квітні й засівали їх у листопаді. Навіть у самому землеробстві все було навпаки: єгиптяни спершу засівали, потім орали, щоб прикрити зерно пухкою землею. І це було цілком природно в подібному «протиприродному» царстві, де тісто місили ногами, а писали справа наліво. Тож чи варто дивуватися, що й Геродот в одному своєму переказі – певно, добре відомому також і Клеопатрі – стверджував, що єгиптянки ходять на ринок і торгують, а їхні чоловіки сидять вдома й пораються за ткацькими верстатами. Маємо чимало підтверджень тому, що почуття гумору не було чужим Клеопатрі. Вона була справжньою майстринею розіграшу, кмітливою і дотепною. Тож можна не сумніватися, як насмішили її подальші Геродотові твердження, що Єгипет – така країна, де «жінки мочаться стоячи, а чоловіки присівши».

Та щодо іншого Геродот цілком мав слухність у своєму зачудуванні тим, що «немає у світі іншої такої країни, де було б стільки всього визначного, і таких дивовиж, які не піддаються опису». Так, Єгипет продовжував зачаровувати світ ще задовго до Птолемеїв. Він міг похвалитися своєю прадавньою цивілізацією, незчисленністю природних див і рукотворними спорудами, від величчя яких перехоплювало дух, а ще двома із семи чудес античного світу. (Звісно, за часів Клеопатри й здатність дивуватися була більшою, але ж і піраміди були вищими на тридцять один фут.) І в перервах між кровопусканням, переважно в третьому столітті і ще до того, як пороки встигли розхитати саму династію ближче до кінця другого, Птолемеї гідно завершили замисел Александра Великого, звівши в дельті Нілу чудо-місто,

таке ж витончене й інтелектуальне, якими неотесами були колись його засновники. Александрія сліпила вже здалеку, ніби насичена сяйвом білого мармуру, а над усім містом головувала башта маяку. Його обриси, знані всьому античному світу, відтворювали на лампах, мозаїках, черепиці. Та й сама архітектура міста ніби віщала про строкатість місцевих звичаїв, породжених у гарячковому сплаві культур. Капітелі іонічних колон у цьому найбільшому з середземноморських портів оздоблювали орнаментом у формі листя папірису. Величезні сфінкси та соколи вишикувалися уздовж доріг, що вели до грецьких храмів. Боги-крокодили в римському одязі прикрашали гробниці в дорійському стилі. «Зведена у найкращому із земних країв», Александрія стояла на сторожі його казкових багатств і фантастичних створінь, залишаючись улюбленою загадкою для римського світу. Юлій Цезар багато де побував, хоч і жодного разу ще не ступав на єгипетську землю, але і його навряд чи яке з її чудес вразило б настільки, як ця кмітлива молода жінка, що з'явилася перед його очима із дорожньої торби.

ВОНА НАРОДИЛАСЯ 69 РОКУ ДО Р. Х., другою із трьох дочок. За нею слідували два брати, з кожним із яких Клеопатра почергово, на недовгий строк, була поєднана шлюбними узами. Хоча для того, хто народився Птолемеєм, ніколи не бувало особливо безпечних часів, перше століття видалося чи не найгіршим. Усі п'ятеро братів і сестер померли насильницькою смертю. Серед них Клеопатра вирізняється лише тим, що сама визначила обставини своєї кончини, а це було неабияким досягненням – і, з погляду римлян, ще й доволі вагомою відзнакою. Той факт, що вона була живою на час появи Цезаря в Єгипті, уже свідчить про силу її характеру. Вона, безсумнівно, виношувала плани повернення до влади протягом року чи й більше, енергійно втілювала їх у життя останні місяці, а в ті тижні наприкінці літа – ледь не цілодобово. Не менш показово й те, що їй судилося пережити своїх братів і сестер на десятиліття. Ніхто з них не досяг дорослого віку.

Про матір Клеопатри нам зовсім нічого невідомо, жодних натяків чи посилань. Вона рано зникає зі сцени, ще за Клеопатрино дитинство, її вже не було серед живих, коли Клеопатрі виповнилося дванадцять. Невідомо навіть, чи її власна донька знала щось про неї краще від нас. Схоже, матір Клеопатри була однією з тих небагатьох жінок династії Птолемеїв, котрі трималися осторонь сімейної мелодрами [6 – Також не ясно, чи саме вона була матір'ю Клеопатри, хоча якби Клеопатра була нешлюбною донькою, навряд чи б таку деталь обминули увагою її наклепники.]. У будь-якому разі Клеопатра V Трифена була на кількадесят років молодшою за Авлета, свого брата чи напівбрата, вони побралися невдовзі по тому, як Авлет зійшов на престол. Той факт, що Авлетова тітка оскаржувала його право на престолонаслідування – аж настільки, щоби вирушити в Рим і там плести інтриги проти нього, – навряд чи можна вважати подією неабиякою, враховуючи сімейні традиції. Втім, це дещо говорить про її політичні інстинкти – адже вона була далеко не єдиною, хто вважав, що Авлета більше цікавлять справи мистецькі, ніж державницькі. Попри те що він провів на троні двадцять два роки лише з однією перервою, Авлет запам'ятається як фараон, який знай собі грав на флейті, доки Єгипет наближався до неминучого краху.

Записів про ранні роки Цезаря немає буквально аніяких, але в цьому Клеопатра обскакала його: про її дитинство невідомо взагалі нічого. Та навіть якби дім її дитинства не пішов на двадцять футів під воду чи ж александрійський клімат виявився б поблажливішим до античних папірусів, то й тоді ми навряд чи б дізналися щось особливе. Обставини дитячих років

мало кого цікавили за античних часів, на відміну від долі та родоводу, які вважалися куди більш значущими для подальшого життєвого шляху людини. Визначні гравці здебільшого з'являються на сцені античного театру життя вже абсолютно сформованими особистостями. Тож ми можемо цілком слушно припускати, що Клеопатра народилася в Александрії у царському палаці, що спочатку нею опікувалася годувальниця, а потім уже палацовий челядник розжовував її першу їжу, перш ніж покласти маляті в беззубого рота, що в ці дитячі уста не потрапляло нічого істивного, не перевірене на отруту, що її першим почтом була зграйка дітей шляхетного походження, знаних як «приймні брати та сестри», поки що її товариші в іграх, але в майбутньому – придворне оточення юної цариці. Навіть коли вона носилася між колонами затишних портиків царського палацу, бавилася серед його фонтанів і ставів або ж гуляла пишними галями чи в зоопарку, – Птолемеї ще здавна тримали жирафів, носорогів, ведмедів та пітона завдовжки сорок п'ять футів, – її завжди супроводжував почет. З раннього віку вона почувалася впевнено серед політиків, послів, учених мужів, поводитися невимушено в оточенні царедворців у пурпуровому вбранні. Вона гралася теракотовими ляльками та іграшковими будиночками, мініатюрними посудом та меблями, були в неї і конячка-качалка, й ручна миша, хоча ми ніколи не дізнаємось, у які саме ігри вона грала зі своїми ляльками й чи не були вони в неї, як в Індірі Ганді, учасниками різних заколотів та битв. Клеопатру, як і її старшу сестру, виховували для трону. Птолемеї завжди планували наперед будь-які несподіванки. Вона регулярно подорожувала вгору течією Нілу до сімейного палацу, що стояв одразу на березі річки, щоб долучитися до культових урочистих традиційної єгипетської релігії, цих ретельно режисованих урочистих процесій за участю самого фараона, його родини, радників і придворних. Мемфіс, розташований за двісті миль угору течією, був священним містом, що управлявся ієрархією жерців, про них казали, що вони живуть зі смерті. Під центральною частиною міста тяглися катакомби зі священними тваринами, що немов магніт притягували до себе пілігримів, які приходили вклонитися святиням, а заодно придбати мініатюрних муміфікованих яструбів і крокодилів у місцевих сувенірних лавчинах. Уже вдома їм поклонялися не менш ревно. З такої нагоди Клеопатру вбирали в церемоніальну сукню, утім, поки що без традиційної єгипетської корони з пір'ям, сонячним диском і коров'ячими рогами. Змалечку вона також була оточена й найкращими вихователями на весь елліністичний світ, отримуючи знання та освіту від найталановитіших учених, та ще й у місці, що безперечно вважалося головним осередком тогочасної ученості – Александрійська бібліотека і музей, що прилягав до неї, розташовувалися буквально на задньому дворі палацу. Найбільш знані та шановані серед учених були її наставниками, вчителями та лікарями. Для юної царівни завжди напоготові був медичний рецепт, урочистий панегірик, механічна іграшка або географічна карта.

Навіть її батько, найімовірніше, не отримав такої освіти, – зростав за кордоном, на північному сході Малої Азії, – але з усякого погляду це була традиційна грецька освіта, майже тотожна тій, яку отримав і Цезар, чий наставник теж студіював науки в Александрії. Освіта була здебільшого гуманітарною. Література важила чимало в грецькому світі, де літери до того ж слугували й числами, й музичними нотами. Клеопатра навчилася читати, спершу проспівуючи букви грецького алфавіту, потім впізнаючи ці букви, вирізані вчителем на вузьких дерев'яних табличках. Спочатку учень засвоював букви, далі йшло засвоєння абетки, написаної суцільними горизонтальними рядками, потім стовпчиками, згодом викладеній у зворотному

порядку і, зрештою, парами з обох кінців алфавіту, великими і знову малими літерами. Коли Клеопатра перейшла до складів, вони подавалися як набір малозрозумілих і нерозбірливих слів – що важчі для вимови, то краще.

Після складів переходили до віршиків зі слів, що були так само незбагнені за змістом. Теорія свідчила, що учень, який міг прочитати таку плутанку, міг прочитати будь-що. А потім уже йшли і справжні афоризми та вірші, взяті з міфів і байок. Учні могли поставити завдання переказати своїми словами Езопову байку, спочатку стисло й просто, наступного разу якомога виразніше та з усією красномовністю. Далі слідували ще складніші декламації та вправи. Їм могли задати написати твір від імені Ахіллеса, що вже передчував свій смертний час, чи ж переінакшити сюжет трагедії Евріпіда. Уроки були нелегкими, але такими вони й задумувалися. До навчання ставилися як до справи серйозної, що потребувала безупинних вправ, нескінченних правил, довгих годин. Про вихідні годі було й думати, навчання продовжувалось увесь тиждень, хіба що за винятком свят, які в Александрії відбувалися з поблажливою регулярністю. Принаймні двічі на місяць уся буденщина переривалася, коли александрійці відзначали свята на честь Аполлона. Поводження зі школярами було суворим. «Вуха юнака – на його спині, він слухає, коли його б'ють», – читаємо в одному давньому папірусі. До цієї максими драматург Менандр накинув і причинно-наслідковий зв'язок: «Не січеного різкою не навчиш грамоти». Покоління школярів слухняно вишкрябували цей рядок стилосами зі слонової кістки на своїх дерев'яних дощечках, натертих червоним воском.

Ще навіть не перейшовши до речень, навіть не навчившись читати, вона закохалася в Гомера. «Гомер був не людиною, а богом» – цю фразу виводили однією з перших на уроках краснопису, разом із першими строфами «Іліади». Жодний інший текст аж настільки не наповнював собою світ, у якому жила Клеопатра. В епоху, що була одержима минувиною і рівняла себе на діяння славетних предків, труд Гомера являв собою тогочасну Біблію. Гомер був «царем поетів», 15693 рядки його поеми становили моральне, політичне, історичне та релігійне підґрунтя, вірець величних діянь і керівних засад, слугували інтелектуальним атласом і моральним компасом. Освічена людина цитувала, перефразовувала й посиалася на Гомера. І зовсім не перебільшенням було сказати, що таких дітей, як-от Клеопатра, за висловом одного молодшого її сучасника, «вигодували в їхньому навчанні Гомером, сповивали його віршами». За переказом, Александр Великий не лягав спати, не поклавши під голову сувій поеми Гомера. Кожен освічений грек, зокрема й Клеопатра, цитував напам'ять уривки з «Іліади» чи «Одіссеї». У часи Клеопатри александрійці віддавали перевагу першій з цих поем, – бо ж, певно, та була співзвучною тим буремним часам, – та сама Клеопатра вже змалечку вчитала в Гомера те, про що переконалася особисто, коли їй виповнився двадцять один: бувають дні, коли ти готовий битися до останнього, і дні, коли не лишається нічого іншого, як повертатися додому.

На початковому рівні Гомера студіювали, заучуючи списки богів, героїв, річок. Потім слідували складніші завдання. Яку пісню співали сирени? Чи зберегла Пенелопа цноту? Хто була мати Гектора? Заплутані генеалогії богів, певно, аж ніяк не становили труднощів для царівни з роду Птолемеїв – вони бліднули на тлі історій її роду, хоч і перепліталися з ними. Межа між людським і божественним для Клеопатри була дуже умовною. (Класні уроки знову перетиналися із її особистою історією, коли вивчали життя Александра, іще одного першорозрядного героя тогочасних школярів.

Клеопатра знала назубок усі його подвиги, як і кожне діяння своїх предків Птолемеїв.) Гомерові поеми вивчали за загальними правилами, починаючи з формальних питань, які вимагали від школяра не так гнучкості розуму, як міцної пам'яті. Без такої пам'яті годі було й братися за навчання. Який бог якому героєві допомагає? А як саме пролягав зворотний шлях Одиссея? Саме такого роду матеріалом напихали Клеопатрину голову, у тодішні часи це й вважалося ерудицією. Й уникнути цього зубріння було непросто. До царського оточення входили також і філософи, риторичні, математики, що заразом були й наставниками та прислужниками, освіченими співбесідниками та довіреними порадиниками.

Гомера вважали беззаперечним «золотим стандартом», він лише передував розлогому списку літератури для подальшого вивчення. Можна не сумніватися, що Менандр з його дотепними сценками із домашнього життя був безсумнівним фаворитом серед учнів, хоча не менш очевидно, що твори цього комедіографа в подальшому перечитувалися менше. Клеопатра знала байки Езопа, а потім познайомилась із творами Геродота та Фукидіда. Вона читала більше поезії, ніж прози, хоч не виключено, що їй знайомі також були й тексти, відомі нам сьогодні як Екклесіяст та Маккавейські книги. Серед драматургів визнаним фаворитом вважали Евріпіда, співзвучного тодішнім часам, з наскрізною темою розпусних жінок, «підступні замисли» яких надійно постачали йому сюжети для п'єс. Чимало сцен із них вона вивчала напам'ять. Есхіл і Софокл, Гесіод, Піндар і Сапфо – всі вони стануть добрими знайомими і Клеопатрі, і її компанії шляхетних дівчат. Для неї, як і для Цезаря, все негрецьке не було варте особливої уваги. Вірогідно, навіть єгипетську історію вона вивчала за грецькими текстами. Її літературні студії також супроводжувалися вивченням арифметики, геометрії, музики та астрології з астрономією (тоді мало хто розрізняв, де закінчується одне і починається інше). Тож Клеопатрі була відома різниця між зорею та сузір'ям, і, певно, вона могла щось зіграти на лірі, хоча всі ці дисципліни однаково вважались другорядними на тлі наук гуманітарних. Бо ж навіть сам Евклід не зміг дати відповідь, коли один учень спитав у нього, для чого власне потрібна ця геометрія. Усі ці тексти вона освоювала не самотужки. Вона читала їх уголос, або ж учителі чи служники зачитували їх для своєї учениці. Читання «про себе» було менш звичним і на людях, і приватно. (Сувій папірусу завдовжки у двадцять листів був водночас ламкий і важкий для розмотування. Читання було здебільшого справою для двох рук: ви притримували сувій правою рукою та відмотували лівою ту частину, яку вже прочитали.) Граматист чи його помічник допомагав їй у цьому, розбираючи по складах її перші речення – завдання не з простих для мови, що записувалася суцільним текстом, без пропусків між словами, параграфів та пунктуації. Тож недаремно вміння читати по писаному вважалося неабияким досягненням, читець був водночас і декламатором, виголошуючи прочитане жваво та із виразністю, поставленою дикцією та відповідними ефектними жестами. У віці тринадцяти чи чотирнадцяти років Клеопатра перейшла до вивчення риторики, або науки публічного виступу, а заразом і філософії, найвеличнішої та наймогутнішої з наук, що наочно й продемонстрував наставник її брата після прибуття Помпея. Певно, цей Теодот якийсь час міг також бути й наставником Клеопатри. До неї також міг бути приставлений особистий наставник, найпевніше евнух.

Вправний ритор творив справжні чудеса. Попри те що дівчат це стосувалося меншою мірою, Клеопатра жила в культурі, що плекала вміння усного виступу, цінувала влучний аргумент, належним чином шанувала красне мистецтво

ствердження й заперечення. Декламування та усний виступ зазвичай супроводжувалися сталим набором словесних виразів та арсеналом жестів, у чомусь це нагадувало своєрідний сплав законів віршування та парламентської процедури. Клеопатра навчилася вправно й точно групувати свої думки, артистично їх висловлювати, подавати влучно та граційно. Змістові, найімовірніше, відводилася другорядна роль: «Адже, – зазначав Цицерон, – як розум є славою людини, так красномовство є світочем розуму». Високо тримаючи голову, із сяючими очима та відповідною модуляцією голосу, вона опанувала мистецтво похвали, докору, порівняння. Стисло, але виразно та енергійною мовою, залучаючи доречні алюзії та історичні приклади, вона навчилася вести дискусії на різноманітні теми, інколи досить гострі: чому Купідона зображують крилатим хлопчачком із луком? якому способу життя віддати перевагу – міському чи сільському? чи справді Провидіння править світом? що б ти сказала на місці Медеї, котра ось-ось мала вбити своїх дітей? Питання завжди були однакові, хоча відповіді могли даватися різні. Деякі теми для виступів – скажімо, така: «Чи годиться вбивати свою матір, якщо вона вбила твого батька?» – могли сприйматись у Клеопатриному середовищі зовсім не так, як будь-де. І попри всю шаблонність цього навчання, жива історія теж обов'язково просочувалась у ці формальні екзерсиси. Невдовзі учні дебатоватимуть, чи слушно було б Цезареві покарати Теодота, автора вислову «мертві не кусаються»? Чи справді вбивство Помпея стало подарунком для Цезаря? А як же питання честі? І якби Цезар убив фараонового радника, щоб помститися за Помпея, чи не свідчив би такий вчинок про те, що Помпей не заслуговував на смерть?[7 – Теодот втік, але його вистежили та схопили. Ще до того, як він почав фігурувати у шкільних диспутах, його розіп'яли.] Чи буде війна з Єгиптом розумною за нинішніх умов?

Ці й подібні аргументи належало викладати разом із чіткою та продуманою хореографією. Клеопатра отримувала детальні настанови, як дихати, коли робити паузи, а коли жестикулювати, як тримати ритм промови, підвищувати чи понижувати голос. Стояти при цьому слід рівно, на весь зріст, не схрещуючи рук і не граючи нервово пальцями. За умови, що первинний матеріал не був зовсім бракований, навчання такого типу гарантовано ліпило з учня красномовного, переконливого оратора, водночас наділяючи цього оратора справжнім арсеналом засобів, як найкраще продемонструвати глибину розуму та влучність слова як у суспільному середовищі, так і у судових тяжбах. «Мистецтво публічного виступу, – як буде сказано згодом, – залежить від неабияких зусиль, постійного навчання, різноманітності вправ, чималого досвіду, глибокої мудрості та безпомилкової інтуїції». (А в іншому місці зазначають, що, подолавши подібне виснажливе навчання, будь-хто навчиться приковувати до себе людську увагу: суддя, актор чи безумець.)

Навчання Клеопатри вже наближалось до свого завершення, коли її батько помер від невиліковної хвороби. І, вірогідно, наприкінці весни того ж 51 року вона та її брат зійшли на трон під час величної церемонії за присутності верховного жерця Єгипту. Якщо ці церемоніальні дійства проводили за традицією, то було це в Мемфісі, духовній столиці Єгипту, де урочиста дорога зі сфінксами обабіч вела через піщані дюни до головного храму із його різьбленими з піщанику пантерами та левами, де прибульців зустрічали грецькі та єгипетські святилища, розписані сяючими кольорами та прикрашені яскравими знаменами. Хмари пахучого диму підносилися до небес, коли жрець у довгому лляному вбранні, зі шкурою пантери, перекинутою через плече, увінчав Клеопатру зміїними коронами Верхнього та Нижнього Єгипту.

Тут, у цьому ж святилищі, вона виголосили присягу єгипетською мовою. Тільки після цього її чоло прикрасили царською діадемою. Новій цариці виповнилося вісімнадцять, її брат, молодий фараон Птолемей XIII, був на вісім років молодшим. Загалом античність була епохою молодих та ранніх. Александр Великий був полководцем у шістнадцять років, повелителем світу у двадцять. І, як було зауважено пізніше щодо Клеопатри, «деякі жінки у сімдесят молодші за більшість сімнадцятирічних».

Як вона управлялась із державними справами, цілком зрозуміло з того, що вона жила в культурі усного слова – а Клеопатра знала, що і як говорити. Навіть недоброзичливці високо оцінювали її словесну вправність. Її «блискучі очі» ніколи не згадуються, щоб разом однаково не вшанувати її красномовність і харизму. Природа наділила її даром виголошувати промови: багатий оксамитовий голос, владна постава й неперевершене вміння водночас похвалити і підтримати своїх слухачів. У цьому плані вона мала переваги, яких не мав Цезар. Її Александрія, хоч і належала грецькому світові, розташовувалась в Африці. Водночас, будучи містом єгипетським, вона лежала в Єгипті, але не належала Єгиптові. Тож подорож від міста в країну чимось нагадувала сучасну поїздку із Мангеттена до Америки, хіба що без сучасного мовного бар'єра. Та Клеопатра від початку була звичною грати на дві аудиторії. Її родина правила країною, яка навіть античний світ вражала своєю давниною. Мова цієї країни була чи не найдавнішою в письмовій історії, а разом також формальною й громіздкою, що передусім стосувалося того ж письма. (У побуті користувалися демотичним письмом. Ієрогліфи вживали виключно з нагод церемоніальних, навіть освічені люди розбиралися в них лише почасти. Навряд чи й Клеопатра могла легко їх читати.) Вивчення ієрогліфіки було задачею набагато важчою, ніж вивчення грецької мови, у дні Клеопатри – мови торгівлі та бюрократії, її легко освоювали й самі єгиптяни. Втім, хоча єгиптяни й вчили грецьку, рідко бувало, аби хтось докладав зусиль у зворотному напрямку. Та Клеопатра взялася й до цієї виснажливої праці – освоїти єгипетську мову. Найімовірніше, вона була першою і єдиною серед усіх Птолемеїв, хто потрудився вивчити мову тих семи мільйонів, якими вона правила. Але свого часу ці старання дістали щедрю винагороду. Там, де раніше Птолемеї керували своїми арміями, покладаючись на перекладача, Клеопатра віддавала накази особисто. А це була неабияка перевага для того, хто набирив найманців серед сірійців, мідійців та фракійців, та й для будь-кого, хто плекав амбіції посісти царський престол. Ближче до рідного дому, у примхливому, етнічно неоднорідному мегаполісі, до якого стікалися емігранти із усього Середземномор'я, ця перевага також була відчутною. Скажімо, торговельний контракт в Александрії могли укласти представники семи різних народів. Буддійські монахи вільно ходили вулицями міста, яке прийняло найбільшу юдейську громаду за межами Юдеї, котра могла налічувати ледь не чверть всього населення Александрії. Єгипет вів вигідну торгівлю товарами розкоші із Індією: блискучі шовки, спеції, слонова кістка та самі слони подорожували через Червоне море й караванними шляхами. Тож існувала неабияка причина, чому Клеопатра була особливо вправною у мовах жителів прибережного регіону. Плутарх говорить про те, що вона знала дев'ять мов, включно з єврейською та мовою троглодитів, тобто говіркою ефіопського племені, котра – якщо вірити Геродоту – «була не схожа на жодну іншу людську мову, скидаючись на пищання летючих мишей». Втім, у Клеопатриній вимові та напевно здавалася милозвучнішою. «Було справжньою насолодою просто чути звук її голосу, – зазначає Плутарх, – який, ніби багатострунний музичний інструмент, давав їй змогу переходити з однієї мови на іншу, тож

небагато залишалося таких варварських народів, яким вона відповідала через толмача, а до більшості з них зверталась особисто».

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=66026581&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

Як воно й було з незапам'ятної давнини: «Тож спроба упевнитися в цих свідченнях виявилася справою зовсім нелегкою, бо ж ті, хто були очевидцями кількох різних подій, не дали однакових свідчень про те ж саме, але переказували різне, залежно від своєї прихильності до однієї сторони чи ж іншої, або відповідно до свого пам'ятання», як саркастично зауважив ще Фукидід, майже за чотири століття до Клеопатри.

2

Птолемей XIII споглядав це убивство з берега і за свою участь у ньому удостоївся постійного місця в Дантовому дев'ятому колі пекла. Там компанію йому складають Каїн та Юда.

3

І не тільки вони. За одним із джерел, сам Александр Македонський запитував відомого оракула про своє походження – цілком очікувано, якщо твою матінку підозрюють у зв'язку зі змієм. Входячи в храм, цар завбачливо залишив почет за дверима, а оракулові пожертвував чималеньку суму заздалегідь. Вийшовши від нього, він оголосив пророче слово: Александр – син Зевса.

4

Зважаючи на дуже ущільнену генеалогію, Птолемей VIII був тричі прадідом Клеопатрі – і двічі її прапрадідом.

5

У родині Александра Македонського були дві Клеопатри, друга дружина батька і сестра, молодша за нього на два роки. Обидві загинули від рук близьких родичів.

6

Також не ясно, чи саме вона була матір'ю Клеопатри, хоча якби Клеопатра була нешлюбною донькою, навряд чи б таку деталь обминули увагою її наклепники.

7

Теодот втік, але його вистежили та схопили. Ще до того, як він почав фігурувати у шкільних диспутах, його розіп'яли.